

ACTA HISTRIAE

29, 2021, 1

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

29, 2021, 1

KOPER 2021

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 29, leto 2021, številka 1

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Arneta Abdić, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arneta Abdić (angl.)

**Izdajatelj/Editor/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Spomenik kulturi spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države od (zgodnj srednjeveškega) preseljevanja ljudstev do obdobja po koncu druge svetovne vojne. Stenska poslikava Slavka Pengova v predverju velike dvorane Državnega zbora RS iz leta 1958. Detajl prikaza osmanskih vpadov na Slovensko. (Foto: Matija Sušnik, Državni zbor RS). Z dovoljenjem. / A monument to the cultural memory of the Slovenian nation and state building from the (early medieval) Migration Period to the post-WWII period. Mural by Slavko Pengov in the lobby of the Great Hall of the National Assembly of the Republic of Slovenia dating from 1958. Detail of the depiction of Ottoman incursions into Slovenian territories. (Photo: Matija Sušnik/National Assembly RS). Used with permission.

Redakcija te številke je bila zaključena 31. marca 2021.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <http://zjdp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Àngel Casals: Conflict and Constructing National Identity: Catalonia, 1516–1714	1
<i>Conflitto e costruzione dell'identità nazionale: la Catalogna, 1516–1714</i>	
<i>Konflikt in izgradnja nacionalne identitete: Katalonija 1516–1714</i>	
 Aleš Maver: Kako je France Prešeren ukradel slavo Valtunku: temelji zapletenega slovenskega odnosa do pokristjanjevanja	21
<i>Come France Prešeren aveva privato Valtunk della sua gloria: le basi del complesso rapporto sloveno con la cristianizzazione</i>	
<i>How France Prešeren Robbed Valtuncus of His Glory: On Foundations of the Complicated View of Slovenes on Christianization</i>	
 Žiga Oman: Kosezi med zgodovinopisjem in kulturo spominjanja: (re)konstrukcija, recepcija in (re)interpretacije	37
<i>I kosezi tra storiografia e la memoria culturale</i>	
<i>(ri)costruzione, ricezione e (re)interpretazione</i>	
<i>The Kosezi Between Historiography and Cultural Memory: (Re)construction, Reception and (Re)interpretations</i>	
 Marko Novak: Vloga slovenskih odvetnikov in razvoj položaja slovenskega jezika kot pravnega jezika od 1848 do 1918	79
<i>Il ruolo degli avvocati sloveni e lo sviluppo dello status della lingua slovena come lingua giuridica tra il 1848 e il 1918</i>	
<i>The Role of Slovene Attorneys and the Development of the Slovene Language as a Legal Language Between 1848 and 1918</i>	
 Gregor Antoličič: Od Olimpa do smetišča zgodovine in nazaj – slovenski pogledi na cesarja Franca Jožefa od konca prve svetovne vojne do razpada Jugoslavije	91
<i>La caduta dall'Olimpo nella spazzatura della storia e il ritorno – le visioni slovene sull'imperatore Francesco Giuseppe dalla fine della Prima guerra mondiale fino alla disgregazione della Jugoslavia</i>	
<i>From Olympus to the Landfill of History and Back – Slovenian Views on Emperor Francis Joseph from the End of the First World War to the Breakup of Yugoslavia</i>	

Andrej Rahten: Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni tranzicijski dobi	111
<i>Tendenze slovene di emancipazione nazionale nel periodo di transizione post-imperiale</i>	
<i>Slovene National Emancipatory Aspirations in the Postimperial Transitional Era</i>	

Urška Lampe: Spomin in pozaba v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni: primer taborišča Borovnica v Sloveniji	135
<i>Memoria e oblio in Jugoslavia dopo la Seconda guerra mondiale: il caso del campo di Borovnica in Slovenia</i>	
<i>Memory and Oblivion in Post-Second World War Yugoslavia: The Case of the Borovnica Camp in Slovenia</i>	

Polona Tratnik: Vloga popularne kulture in oglaševanja v kulturi spominjanja: grajenje jugoslovanske nacije in zamišljanje slovenske države	159
<i>Il ruolo della cultura popolare e della pubblicità nella memoria culturale: costruire la nazione jugoslava e immaginare lo stato sloveno</i>	
<i>The Role of Popular Culture and Advertising in Cultural Memory: Building the Yugoslav Nation and Imagining the Slovenian State</i>	

Matej Avbelj: Constitutionalization of Jože Pučnik's Political Thought	191
<i>La costituzionalità del pensiero di Jože Pučnik</i>	
<i>Konstitucionalizacija politične misli Jožeta Pučnika</i>	

Marjan Horvat: Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga in pomen revije <i>Mladina</i>	207
<i>L'indipendenza della Slovenia nell'ottica della memoria culturale: il ruolo e significato della rivista Mladina</i>	
<i>Slovenia's Independence Through the Lens of the Cultural Memory: the Role and Impact of the Weekly Magazine Mladina</i>	

Članki, objavljeni v tej številki Acta Histriae, so nastali v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države*. Raziskavo je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS, J6-9354).

The articles published in this issue of Acta Histriae were arised from the research project: *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building*. This research was supported by Slovenian Research Agency (ARRS, J6-9354).

VLOGA POPULARNE KULTURE IN OGLAŠEVANJA V KULTURI SPOMINJANJA: GRAJENJE JUGOSLOVANSKE NACIJE IN ZAMIŠLJANJE SLOVENSKE DRŽAVE

Polona TRATNIK

Nova univerza, Fakulteta za slovenske in mednarodne študije, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenija
Inštitut IRRIS za raziskave razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1 F, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V članku preučujem dva procesa, ki delujeta za izgradnjo državnosti. Kot primer izgradnje nacije, ki poteka »od zgoraj navzdol«, obravnavam grajenje jugoslovanske nacije, ki jo je prožila jugoslovanska država z oblikovanjem političnega kolektivnega spomina skozi vojni film in praznovanje dneva mladosti. Drug proces, ki ga preučujem, poteka »od spodaj navzgor« in pomeni zamišljanje nacije v lastni državi. Politični poziv intelektualcev k zamišljanju slovenske nacije, ki ga obravnavam kot primer, je bil predstavljen leta 1987 s prispevki za slovenski nacionalni program v 57. številki Nove revije. Slovensko identiteto so krepile tudi reprezentacije slovenskega naroda v lastni deželi, kar v naslednjem koraku pomeni državo. V tem reprezentiranju so bile pomembne zlasti oglaševalske kampanje Studia marketing Delo.

Ključne besede: politični spomin, izgradnja nacije, »Slovenija, moja dežela«, kolektivni spomin, slovenski narod, jugoslovanska nacija, jugoslovanstvo, nacionalna identiteta, osamosvojitve, slovenska nacija

IL RUOLO DELLA CULTURA POPOLARE E DELLA PUBBLICITÀ NELLA MEMORIA CULTURALE: COSTRUIRE LA NAZIONE JUGOSLAVA E IMMAGINARE LO STATO SLOVENO

SINTESI

Nel contributo vengono studiati due processi che operano la costruzione della statualità. Come esempio di costituzione top-down di una nazione si analizza la costruzione dell'identità nazionale jugoslava, fomentata dallo stato jugoslavo con la formazione di una memoria politica collettiva mediante il cinema di guerra e la celebrazione della Giornata della gioventù. L'altro processo in esame, la costituzione bottom-up, implica la concettualizzazione di una nazione dentro un suo proprio Stato. L'appello politico alla concettualizzazione di una nazione slovena, lanciato dagli intellettuali, esaminato a mo' di esempio, fu presentato nel 1987 attraverso i contributi al Programma naziona-

le sloveno nel numero 57 della rivista «Nova revija». L'identità slovena si consolidava grazie anche alle rappresentazioni del popolo sloveno in un proprio paese, che nella fase successiva significa lo Stato. In questo contesto hanno avuto un impatto importante in particolare le campagne pubblicitarie dell'agenzia Studio marketing Delo.

Parole chiave: memoria politica, nation building, «Slovenia, il mio paese», memoria collettiva, popolo sloveno, nazione jugoslava, jugoslavismo, identità nazionale, indipendenza della, nazione slovena

UVOD¹

V članku preučujem dva procesa, ki delujeta za izgradnjo državnosti, vendar sta precej različna. Izgradnjo nacije v smislu uveljavljene definicije tega pojma (angl. *nation-building*) proži že ustanovljena država. Kot primer takšne izgradnje nacije obravnavam grajenje jugoslovanske nacije, ki jo je prožila Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ) kot država. Drug proces, ki ga preučujem, pomeni utrjevanje narodne zavesti z zamišljanjem naroda na lastnem ozemlju, kar ultimativno vodi v zamišljanje nacije, ki obstaja v lastni državi. V tem primeru zamišljanja nacije ne proži država in ne pomeni »izgradnje nacije« v ustaljenem pomenu tega termina. Kot primer takšnega zamišljanja nacije obravnavam zamišljanje slovenske države v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, torej še v kontekstu SFRJ. Za proženje procesov izgradnje nacije ima država na voljo aparate, ki lahko vršijo propagandne akcije. Če narod še nima lastne države, si jo pa želi, potem v okoliščinah obstoječe politične formacije državotvorne procese težko vrši. Ljudje se samoiniciativno združujejo, lahko tudi tajno. Želja po formaciji samostojne politične skupnosti mora biti močna. Zamišljanje lastne države znotraj obstoječe večnarodne države se dogaja na strani samega naroda, ljudstva in je proženo »od spodaj«. Grajenje nacije pa proži država, torej gre za proces »od vrha navzdol«. V članku na študijah primerov obravnavam ta razlikovanja,

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih projektov *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354) ter *Družbene funkcije pravljič* (ARRS, J6-1807), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Avtorica se za pomoč v zvezi z viri zahvaljujem Dimitriju Ruplu, Novi univerzi, Fakulteti za slovenske in mednarodne študije, in Tomažu Zalazniku, Inštitutu Nove revije.

ki doslej znotraj diskurza o izgradnji nacije še niso bila izpostavljena. Želja po skupnem življenju v večnarodni SFRJ je po smrti predsednika Tita plahnela, državna propagandna služba je ošibela. Ideološko mesto za zamišljanje drugačne politične skupnosti se je vse bolj sproščalo. Slovenke in Slovence so motile težnje k srbski hegemoniji, ki so jih prepoznali kot grožnjo za dolgoročni obstoj slovenskega naroda. Vse bolj so si zamišljali osvoboditev v smislu lastne države. Diskurz o osamosvojitvi v javnem diskurzu ni bil vselej neposreden. Namigi o slovenskem narodu na lastnem ozemlju so bili podani skozi dvoumne retorike, ki so posredovale razumljiva sporočila naslovnikom, za oblast pa so uspele ostati sprejemljive. S tega stališča je področje oglaševanja, ki je v primeru Slovenije odigralo pomembno vlogo, posebej zanimivo, saj je osredotočeno prav na komunikacijo sporočil.

Prek različnih aktivnosti so kulturniki in intelektualci v osemdesetih letih dvajsetega stoletja v Sloveniji prispevali k osamosvojitvenim procesom. Slovenski narod je v svoji zgodovini večkrat premišljeval o svoji poziciji, ki je bila v večnarodnih političnih formacijah zaznamovana s prevlado drugih narodov, zaradi česar so si Slovenci prizadevali za večjo kulturno avtonomijo, zlasti s priznanjem slovenskega jezika in slovenskih kulturnih dosežkov. Slovenci smo prvič v zgodovini razglasili samostojno državo leta 1991. Možnosti za ta dosežek so se pokazale ob političnem razpadanju SFRJ zlasti po smrti predsednika Josipa Broza Tita leta 1980. S tem, ko se je šibila jugoslovanska politična formacija, se je šibilo tudi *grajenje jugoslovanske nacije*, ki se je vršilo prek oblikovanja *političnega kolektivnega spomina*. Tega je oblast gradila tudi skozi vojni film in praznovanje dneva mladosti. S tem, ko je jugoslovanski propagandni stroj, ki je bistveno prispeval k »mehkim« vidikom izgradnje jugoslovanske države, izgubljal svojo moč, so v to »izpraznjeno mesto« lahko vstopile reprezentacije, ki so konsolidirale druge skupnostne identitete s končnimi vizijami v nacionalnih političnih emancipacijah. V primeru Slovenije je bil konkreten poziv k zamišljanju slovenske nacije predstavljen leta 1987 s prispevki za slovenski nacionalni program, objavljenimi v 57. številki *Nove revije*. Ob političnem programu so potekali še drugi procesi, ki so utrjevali slovensko narodno identiteto s tem, ko so proizvajali reprezentacijo *slovenskega naroda v svoji deželi*, ki je v naslednjem koraku postala zamisel o *državi slovenske nacije*. V tem smislu so bile pomembne oglaševalske kampanje Studia marketing Delo; še zlasti tiste, ki so oglaševale Slovenijo kot turistično destinacijo. S temi oglaševalskimi akcijami so se utrdili slovenski narodni simboli in narodotvorne reprezentacije Slovenije ter njenih ljudi. Pomembno vlogo pri tem so imeli umetniki – literati, vizualni umetniki, glasbeniki, oblikovalci, filmski ustvarjalci, pa tudi vsi tisti, ki so pri tem sodelovali. V članku preučujem zamišljanje slovenske nacije pred razglasitvijo samostojne države, kot se je oblikovalo zlasti prek oglaševanja, ki je prispevalo k utrjevanju slovenske narodne identitete in k zamišljanju slovenske nacije v samostojni državi. Predvsem me zanima primer kampanje »Slovenija, moja dežela«.

SLOVENSKI NACIONALNI PROGRAM IN NASPROTOVANJE SLOVENSKEGA POLITIČNEGA VODSTVA

Angleški izraz *nation-building*, ki je v slovenski jezik težko prevedljiv, se je v šestdesetih letih dvajsetega stoletja uveljavil za opisovanje procesov izgradnje države (Kolstø, 2014, 2; Connor, 1978, 383). Prav tako se je v kontekstu ameriške izkušnje konstruiranja novega političnega reda v na novo naseljeni deželi izraz *nation-building* pravzaprav nanašal na »izgradnjo države« (angl. *state-building*), saj se narod v smislu »skupnosti z deljenimi vrednotami, tradicijami in zgodovinskim spominom« v tem primeru nikoli ne zgradi, je izpostavil Francis Fukuyama (Fukuyama, 2006, 3). Evropska unija izraz *nation-building* v svojih dokumentih še danes razume in v slovenščino prevaja kot oblikovanje države ali izgradnja države. Sodobni raziskovalci v nedavnih študijah razlikujejo procesa »izgradnje države« (angl. *state-building*) in »izgradnje nacije« (angl. *nation-building*). Pål Kolstø z raziskovalnimi kolegi uporablja izraz »izgradnja nacije« (angl. *nation-building*) za »strategije konsolidacije identitet znotraj držav« (Kolstø, 2014, 3), medtem ko se izraz »izgradnja države« (angl. *state-building*) nanaša na administrativno, ekonomsko in vojaško temeljno delo funkcionalnih držav oz. pomeni »trde« vidike konstruiranja države. »Izgradnja nacije« pomeni »mehke« vidike konsolidacije države, kot sta »konstrukcija skupne identitete in občutka enotnosti med populacijo« (Kolstø, 2014, 3).

Skoraj štiri desetletja prej je Walker Connor preučeval zapletene sorodnosti in razlikovanja med pojmom narod in etnična skupina glede na konkretne primere. Etimološko naj bi imela oba izraza isti izvor in pomen, a Connor opaža, da so Američani izraz etnična skupina zožili za opisovanje skupine s skupno kulturno tradicijo v smislu identitete, ki obstaja kot *podskupina* v večji družbi (Connor, 1978, 386).² Toda občutek etnične solidarnosti še ne ustvari naroda, je razmišljal Max Weber ob etničnih manjšinah. Connor je, izhajajoč iz Webra, razmišljal o ljudstvih, preden postanejo narodi, kot o potencialnih narodih. V navezavi na takšne primere je razložil proces *formiranja naroda* (angl. *nation formation*). Ta proces se prične z nizko stopnjo etnične solidarnosti, ki ga čuti etnični element, ko je soočen s tujim elementom, ob čemer se približa prej občutkom ksenofobije kot pa nacionalizma. Ta moment je politično zelo pomemben in priča o tem, da mora ljudstvo najprej etnično vedeti, kaj ni, da lahko potem ve, kaj je. Kot primere navaja Connor Slovake, Hrvate in Slovence pod Habsburško monarhijo, kjer so se ozavestili, da niso niti Nemci niti Madžari, in sicer precej preden so imeli pozitivna mnenja v zvezi s svojo etnično ali narodno identiteto (Connor, 1978, 388). Kolstø opozarja na pomenljivo razliko med pojmom angl. *nation* in *narod*. Narod je termin, ki se uporablja na območju bivše Jugoslavije in Sovjetske zveze. Če je

2 Connor navaja, da Harvardova enciklopedija ameriških etničnih skupin iz leta 1980 evidentira petnajst etničnih skupin, med njimi slovensko, pri kateri pripominja, da obstajajo velike razlike med lokalnimi narečji in kulturami ter da se Prekmurci niso razumeli kot Slovenci vsaj do leta 1918 (Connor, 1990, 95).

na zahodu etnična skupina brez inherentnega razmerja s prebivalstvom države, je nacija (angl. *nation*) politični koncept, ki se nanaša na »celotno populacijo države«.³ Slovanski izraz *narod* pa je, drugače, kulturni in politični koncept, in označuje »kulturno skupino, ki poseduje politično identiteto v povezavi z državo, a ni identična s celotnim prebivalstvom tiste države« (Kolstø, 2014, 5). Takšen je primer bivše Jugoslavije kot večnarodne države, pri čemer Kolstø dodaja, da kadar jezikovne razlike ne zadostujejo, da bi ločevale narodne identitete, potem to funkcijo prevzame religija.

Osnove za pojmovanje naroda in nacije so postavili romantiki, zlasti Georg W. F. Hegel. V svoji filozofiji zgodovine se je Hegel posvetil vprašanju, kako se duh udejanja skozi zgodovino, in sicer prek svetovnozgodovinskih ljudstev, kot imenuje tiste skupnosti, ki imajo pomen za svetovno zgodovino in so narodi. »Principi ljudskih duhov v nujni postopnosti so sami zgolj momenti enega občega duha, ki se v zgodovini dviga in dovršuje v neko dojemajočo se totaliteto« (Hegel, 1967, 93). Vsak svetovnozgodovinski narod sledi istemu notranjemu poteku v treh razdelkih, od nastajanja individualnosti, samostojnosti (zmagovita sreča navzven v dotiku s prejšnjim svetovnozgodovinskim ljudstvom) do propadanja (ob srečanju s poznejšim organom svetovne zgodovine): »tako se narod oblikuje na dvojen način: po eni strani iz sebe, po drugi strani pa iz tuje pobude. To dvojnost mora združiti« (Hegel, 1967, 164). Cilj in smoter vsakega naroda je, da se uresniči v državi. Najprej je tu »surovo, zastrto« ljudstvo, ki v nadaljevanju postane država. »Podvzetje biti država, umna celota v sebi, je obči umski smoter« (Hegel, 1999, 17). Tine Hribar je prek branja Hegla, za katerega narod postane svetovnozgodovinski »še le tedaj, ko ‚postane država‘« (Hribar, 1987, 3) in po katerem je zato »substancijalni cilj vsakega naroda biti država, nacija« (Hegel v Hribar, 1987, 3) podal naslednje definicije: »*ljudstvo* je množica narodno neizdiferenciranih ljudi, *narod* je skupina ljudi istega rodu, ljudstvo kot narod tvori *etnižo*, *država* je suverena politična oblast, *nacija* je presek naroda in države, v idealnem primeru narod s suvereno politično oblastjo, tj. z lastno državo« (Hribar, 1987, 3).

V znameniti 57. številki *Nove revije*, ki je izšla februarja 1987, je skupina slovenskih intelektualcev objavila »prispevke za slovenski nacionalni program«, katerih bistveno sporočilo je bilo, da se mora slovenski narod preoblikovati v nacijo, kar pomeni doseči suverenost z razglasitvijo svoje države. Kot sedem let po izidu razlaga glavni urednik, Niko Grafenauer, je bila številka posvečena »premisleku, ki naj osvetli položaj slovenske nacije in družbe v kriznih razmerah, kakršne so ju substancijalno čedalje globlje načenjale, in je bilo zato nujno in neodločljivo, da se pokaže ne le na vzroke in posledice, ampak hkrati nakažejo opcije za izhod iz tega zgodovinskega klinča« (Grafenauer, 1994, 2). Združitev slovenskega naroda in države je po razlagi Dimitrija Rupla rezultat pomladnega gibanja, ki se začne pri *Novi reviji*, še posebej pri njeni 57. številki (Rupel, 2018, 1). Toda vprašanje

3 Kadar se angl. izraz *nation* razume v tem smislu, ga prevajam kot nacija. Izraz nacija torej uporabljam kot politični koncept in v navezavi na državo.

o prihodnosti slovenskega naroda se je v slovenski zgodovini večkrat zastavilo. Uredništvo 57. številke *Nove revije* kot prelomno opredeli poletno številko revije *Problemi* iz leta 1970, ki jo je uredil Dušan Pirjevec in ki se je osredotočila na vprašanje, »kaj hočemo Slovenci početi sami s seboj«. Avtorji programa *Zedinjena Slovenija* (1848) in *Majniške deklaracije* (1917) so videli slovensko prihodnost v povezavi s Hrvati, medtem ko so v drugi polovici devetnajstega stoletja napredni intelektualci »obupavali nad slovenstvom in se malodušno spraševali, ali naj se utopijo v pruskem ali ruskem narodnem morju« (Rupel, 2018, 1). Ivan Urbančič v 57. številki *Nove revije* opredeli slovenski narod kot zgodovinski, prepozna pa tudi jugoslovansko krizo in nujnost vprašanja o prihodnosti Slovencev:

Vsak zgodovinski narod je zmeraj znova postavljen pred vprašanja o možnostih in nemožnostih svojega bivanja. Zmeraj znova se mora odločati o svojih bivanjskih možnostih, ki se iz njegove nekdanjosti skozi sedanost odpirajo v prihodnost. Vse to velja za Slovence kot narod v današnji državni skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi. Pri tem je nedvomno, da sedanja težka jugoslovanska kriza postavlja v ospredje tudi vprašanja o položaju narodov kot narodov v Jugoslaviji in s tem seveda tudi vprašanja o položaju, možnostih in perspektivah Slovencev. Taka vprašanja so danes neodložljiva. (Urbančič, 1987, 30)

Peter Jambrek je zagovarjal pravico do samoodločbe slovenskega naroda in je z vidikov zgodovinskosti, ustavnosti (jugoslovanska ustava iz leta 1974 jo je namreč zagotavljala) in mednarodnih primerjav utemeljil njeno legitimnost (Jambrek, 1987).

V jugoslovanski formaciji je bila težava, kot jo je zaznal France Bučar, v prepričanju, da o odnosih med ljudmi, med narodi in državami odloča samo moč, kar posledično pomeni, da tam, kjer ima vladajoči razred ali vladajoči narod absolutno premoč, »bo pač on narekoval pogoje družbenega sožitja.« V Jugoslaviji sta vladajoča družbena elita oz. »vladajoči narod« menila, »da si zaradi svoje družbene premoči lahko dovolita samovoljo, ureditev, ki bi ustrezala njihovi absolutni premoči« (Bučar, 1987, 150). »Vsiljevanje vzhodnoevropskih vzorcev ravnanja tudi predelom, ki so bili navezani na zahodnoevropsko izročilo in predvsem na solidnost zahodnoevropske države, je moralo v razmerah političnega demokratizma in vsiljevanja unitarizma nujno prej ali slej – tudi ne glede na socialna in gospodarska vprašanja – pripeljati do neobvladljivosti položaja. Ob takšnem modelu država enostavno ni mogla funkcionirati« (Bučar, 1987, 151). Arhaični princip represivnega urejanja mnogoterosti je spremljalo vse delovanje civilne družbe znotraj Jugoslavije, je zaznal Jože Pučnik. Represivnost do posameznikov, kamor sodi »leninistično ,določanje‘ sovražnikov kot personaliziranega zla in njihovo dejansko uničevanje«, je znak represivnosti političnega sistema, »posebno v skrajno politiziranih totalitarnih družbah« (Pučnik, 1987, 130). Od 1945 do 1989 je bila Zveza komunistov edina politična stranka Slovenije. Slovenske razmere je Pučnik pred razpadom SFRJ opisal takole: »imamo leninistični politični sistem, ki se opira

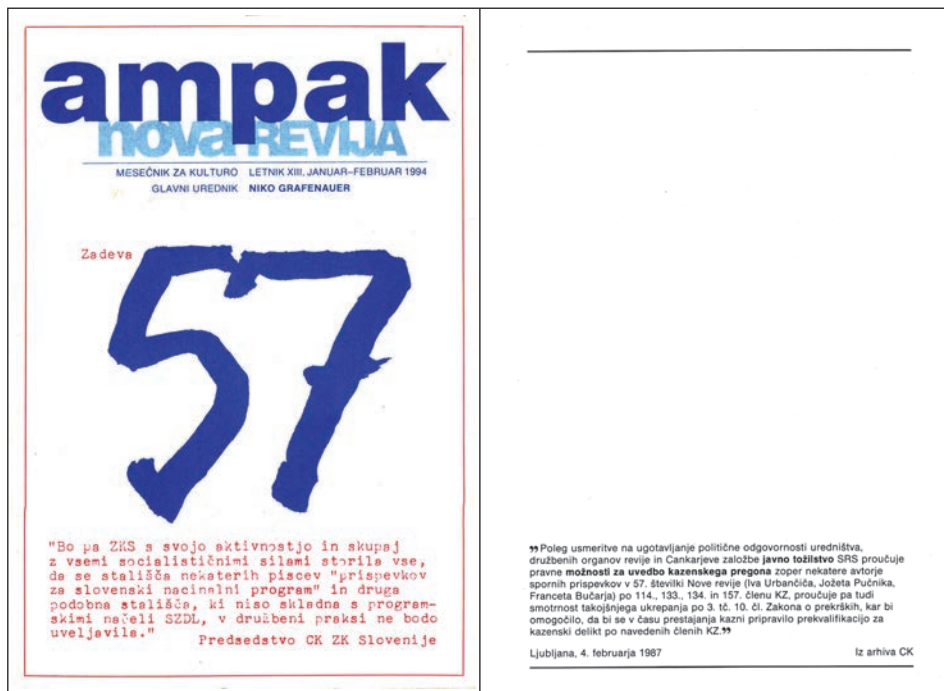
na apriorno samolegitimiranje partije; partija se je proglasila za ‚vodilno idejno in politično silo‘ ter si s tem ustavno zagotovila politično privilegirani status; s tem svojim statusom, povezanim z dejanskim monopolom na oblast, lahko na političnem področju poljubno in politično nekontrolirano določa svojo ‚linijo‘, tj. vsakokratno količino oblastno organizirane moči, ki jo bo uporabila pri uresničevanju svojih načrtov» (Pučnik, 1987, 134). Na podlagi teh ugotovitev Pučnik sklepa, da: »Imamo torej totalitarni politični sistem« (Pučnik, 1987, 134). Partija kot ustavno privilegirana »vodilna idejna in politična sila« lahko samostojno odloča o količini moči, ki jo bo uveljavljala. Nadalje Pučnik v svojem članku ugotavlja, da [t]renutno živimo v Sloveniji v liberalni fazi«, skoraj v približku demokratičnim razmeram, a vsak hip se lahko sistem, ki je totalitaren,

odloči za uporabo večje ali celo maksimalne količine oblasti, če bi v cekaju ali predsedstvu prišlo od ustrezne ‚ocene položaja‘. Odtod izvira bojazen in strah v ljudeh, tudi v meni samem: kaj če danes ponoči pride do izredne seje cekaja in se uveljavijo ‚ocene‘, da je potrebno ‚narediti red‘? Da je ‚potrebno‘ ukiniti nekatere revije, zamenjati uredništva pri drugih glasilih, da je ‚potrebno‘ zapreti tega ali onega, da so ‚potrebne‘ eksemplarične obsodbe? (Pučnik, 1987, 135)

Kako točna je bila Pučnikova analiza sistema kot totalitarnega in način delovanja političnega vodstva, se je izkazalo takoj po izidu 57. številke *Nove revije*, saj je predsedstvo Centralnega komiteja Zveze komunistov (CK ZK) Slovenije, katerega predsednik je bil med leti 1986 in 1989 Milan Kučan,⁴ v odgovor na objavo »prispevkov za slovenski nacionalni program« na svoji seji dne 26. februarja 1987 sklenilo in svoje uradno stališče objavilo v vseh slovenskih medijih: »Bo pa ZKS s svojo aktivnostjo in skupaj z vsemi socialističnimi silami storila vse, da se stališča nekaterih piscev ‚prispevkov za slovenski nacionalni program‘ in druga podobna stališča, ki niso skladna s programskimi načeli SZDL [Socialistična zveza delovnega ljudstva],⁵ v družbeni praksi ne bodo uveljavila« (Predsedstvo CK ZKS, 1994, 45). CK ZKS je 4. februarja usmeril javno tožilstvo SRS (Socialistične republike Slovenije) na ugotavljanje politične odgovornosti uredništva, družbenih organov *Nove revije* in Cankarjeve založbe, ki je revijo izdajala, na ugotavljanje možnosti za uvedbo kazenskega pregona avtorjev 57. številke *Nove revije* (Iva Urbančiča, Jožeta Pučnika in Franceta Bučarja) po členih 114, 133, 134 in 157 KZ in na ugotavljanje možnosti za takojšnje ukrepanje po Zakonu o prekrških, »kar bi omogočilo, da bi se v času prestajanja kazni pripravilo prekvalifikacijo za kazenski delikt po navedenih členih KZ« (CK ZK v: *Ampak Nova revija*, notranjost naslovnice).

4 Drugi člani so bili: Ivan Dolničar, Vlado Klemenčič, Matjaž Kmecl, Andrej Marinc, Miloš Prosenc, Rafael Razpet, Ciril Ribičič, Jože Smole, Slavko Soršak, Emil Štern, Tina Tomlje in Iztok Vinkler.

5 SZDL je bila transmisija Komunistične partije, ki je imela funkcijo družbene mobilizacije za izgradnjo družbenega in političnega sistema, nadzorovala je tisk oz. medije in je formalno vključevala vse politične organizacije in nepolitična društva.

Sliki 1 in 2: Naslovnica (levo) in notranja stran naslovnice (desno) revije Nova revija Ampak. Leta 1994 je Nova revija Ampak izdala številko, ki je tematizirala zgodovinsko 57. številko Nove revije. Objavljeni so povzetki tedanjih prispevkov z refleksijami, odzivi političnega vodstva iz leta 1987, to je Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki je 4. februarja 1987 na seji odredilo pregon (notranja stran naslovnice, desna slika) in 27. februarja 1987 v občilih objavilo uradno stališče (citat na naslovnici, ki jo prikazuje leva slika), obsežna razprava Socialistične zveze delovnega ljudstva, ki je bila v nadaljevanjih objavljena v Delu, ponatisnjeni so bili tudi izbrani medijski odzivi na objavo številke in prvič je bila javno objavljena obtožnica zveznega tožilca. Številko je uredila Alenka Puhar (Vir: moj izvod revije).

Božo Repe navaja, da so se »oblasti v Ljubljani izogibale represivnih ukrepov in so skušale kritike utišati s t. i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih števil revij, prepovedmi objave posameznih knjig, menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih, na katerih so posamezna dela kritizirali« (Repe, 2001, 18). Repe zapiše, da so oblastni krogi sprva prispevke obsodili »v obliki t. i. ‚družbene kritike‘, organiziranja raznih razprav predvsem prek SZDL, pisanja v medijih ipd. S posameznimi prispevki in številko v celoti so polemizirali, prišlo je do zamenjav v uredništvu, ne pa tudi do ostrejših administrativnih ukrepov (npr. prepovedi revije) in tudi ne do sodnih pregonov, čeprav so

jih zvezne oblasti zahtevale» (Repe, 2001, 36). Vendar pa menjave v uredništvih in podobni ukrepi jasno kažejo na represivnost sistema. Glavni in odgovorni urednik, Niko Grafenauer in Dimitrij Rupel, sta bila zamenjana, za novega v. d. glavnega in odgovornega urednika je bil imenovan Boris A. Novak za dobo šestih mesecev. »Temu bi se lahko reklo, da je bil na opazovanju, revija pa pogojno obsojena,« sklene Alenka Puhar, ki je leta 1994 uredila posebno številko revije *Ampak Nova revija*, v kateri so ponatisnjeni odzivi na 57. številko *Nove revije*, t. i. »prispevek k anatomiji politične gonje« (Puhar, 1994, 120). Alenka Puhar razloži, da je bila kot najbolj primerna izbrana »mehka oblika spopada« pod vodstvom SZDL. 20. februarja 1987 je Jože Smole, predsednik SZDL, sklical tiskovno konferenco, 27. februarja pa je imelo predsedstvo republiške konference SZDL Slovenije sejo, na kateri je sodelovalo 26 ljudi (iz kroga *Nove revije* sta bila povabljeni glavni in odgovorni urednik, Grafenauer in Rupel), ki so, kot je poročal tisk, denimo v *Delu* z naslovom »Ostra, vendar strpna zavrnitev Prispevkov«, »argumentirano zavrnili teze nekaterih prispevkov Nove revije«. Razprave so objavljali v *Delu*, *Književnih listih* 5., 12., 19. in 26. marca 1987 pod naslovom »Obravnavna in zavrnitev nesprejemljivih stališč« (Osterman, Brolih, Polič, Vidmar, Pleterski, Mikeln, Kavčič, Tomlje, Ribičič, Partljič, Flis, Šentjunc, Rupel, Likar, Knez, Grafenauer, Česnik, Tavčar, Balažic, Gorjan, Čačinovič, Zlobec, Strehovec, Prosenc, 1994, 46–91). Razpravljavci SZDL pa niso zavrnili le kritik obstoječega režima, podanih v 57. številki *Nove revije*, kar je bila glavna tema večine razprav, temveč tudi vsebovane namige na osamosvojitve Slovenije: »Poigravanje s posameznimi vprašanji nacionalizma, separatizma, ustavne ureditve Jugoslavije je poigravanje s tako resnimi vprašanji, da lahko postane vzrok za neslutene posledice, zlasti takšne, ki jih spraševalci sami verjetno ne znajo in nimajo moči obvladati«, je poudarila Tina Tomlje (Tomlje, 1994, 63). Dober mesec kasneje, 2. aprila 1987, je Branko Mikulić, predsednik Zveznega izvršnega sveta, v intervjuju, objavljenem v reviji *Spiegel*, v odziv na objavo »prispevkov za slovenski nacionalni program« napovedal obrambo sistema »z vsemi sredstvi. K temu spada tudi vojska« (Mikulić, 1994, 108).

Alenka Puhar je v sklepnem zapisu *Nove revije Ampak* opozorila, da »bi bilo navno misliti, da je šlo – tako tu kot pri drugih aferah ali gonjah – za spontani izbruh ljudstva in njegove elite. Toda ohranjanje videza spontanosti je bilo nadvse zaželeno«. Pomenljivo je, da je večidel kritičnega odziva torej opravila Socialistična zveza in ne Zveza komunistov, s čimer se je zagotovilo videz demokratičnosti, je razložila Alenka Puhar. Mediji so sledili političnim taktikam obračuna, zato so časopisna poročila »po dogovoru s političnim vrhom«, kot je domnevalo uredništvo *Ampak Nove revije*, z naslovi »samohvalno opozarjala na strpnost, odprtost, dialoškost, liberalnost režima v Sloveniji« (Puhar, 1994, 119). Poročilo kitajske agencije Hsinhua z dne 13. marca 1987 priča o tem, da je jugoslovansko politično vodstvo pozvalo h kampanji ljudske kritike in da je sledilo primarni odločitvi slovenskega vodstva o boju proti težnjam revije: »Jugoslovansko komunistično vodstvo je v sredo pozvalo prebivalce te države h kampanji kritike proti slovenskemu časniku Nova revija zaradi protikomunističnih in protinacionalnih stališč. Poziv je bil poslan s sestanka Predsedstva CK ZKJ, kjer so se odločili podpreti lokalno

vodstvo Slovenije v boju proti reakcionarnim tendencam revije« (Kitajska agencija Hsinhua, 1994, 104). V zvezi z objavo prispevkov za slovenski nacionalni program je organizacija borcev iz Zagreba podala kazensko prijavo na ljubljansko temeljno tožilstvo. 18. januarja 1988 pa je zvezni javni tožilec Miloš Bakić v Beogradu spisal obtožnico (Bakić, 1994, 110–116). Vloga 57. številke je bila po razlagi Grafenauerja vsaj trojna: 1. odigrala je vlogo grešnega kozla; 2. pokazala je na »enotnost slovenske partije in njenih transmisij v obsodbi ideološko in politično ,nesprejemljivih stališč«, kar je bil manifestativni prispevek k programski enotnosti z jugoslovansko partijo, 3. posledica partijske gonje zoper Novo revijo in liberalizacije ideološkega enoumja je bila evokacija opozicionalne politične javnosti (Grafenauer, 1994, 2–3).

Na pričetku leta 1987, ko so v javni diskurz vstopale konkretne pobude za slovensko osamosvojitve, se je slovensko politično vodstvo zavzelo za zatrtje morebitnega uresničevanja slovenskega nacionalnega programa in taktično (prek SZDL) organiziralo tako imenovano javno obsodbo »prispevkov za slovenski nacionalni program«. Z zavrnitvijo »prispevkov za slovenski nacionalni program«, ki so bili »znak upora zoper jugoslovansko obarvani srbski hegemonizem« in »zoper satrapsko vladavino vojaško-partijske oligarhije v ekonomsko in socialno propadajoči državi«, kot jih označi Grafenauer (Grafenauer, 1994, 3), slovensko politično vodstvo ni dalo svojega prispevka k zamišljanju slovenske nacije, temveč je podprlo grajenje jugoslovanske države in nacije. Toda družbena iniciativa za politično osamosvojitve Slovenije je bila kljub nasprotnim prizadevanjem slovenskega političnega vodstva tako močna, da je naposled privedla do uresničenja tega političnega programa in je tako Slovenija leta 1991 prvič v zgodovini postala suverena država slovenskega naroda. Marca leta 1990 izide 95. številka *Nove revije*, ki govori o možnostih osamosvojene Slovenije – uresničevati so se začele nekatere temeljne zahteve slovenskega nacionalnega programa, zapiše uredništvo (Grafenauer & Hribar, 1990, 241). V njej je objavljena tudi Deklaracija o slovenski samoodločbi, ki jo pripravi DEMOS – Združena opozicija Demos. Tako se je izkazalo, da je Branko Mikulić leta 1987 napačno presodil, da »[t]i ljudje sami po sebi niso sposobni, da bi ogrozili našo ureditev« (Mikulić, 1994, 108).

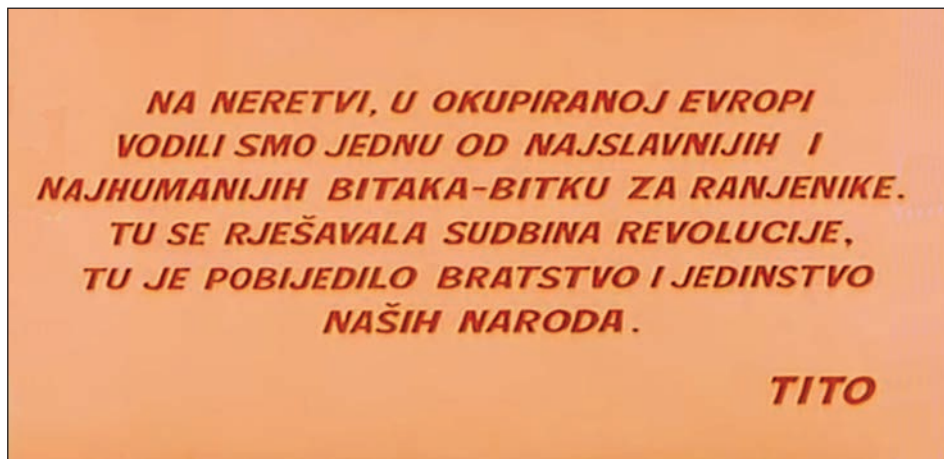
GRAJENJE JUGOSLOVANSKE NACIJE PREK OBLIKOVANJA POLITIČNEGA SPOMINA

Kolstø opredeli tri valove procesov »izgradnje nacij« – prvi se nanaša na oblikovanje starih nacij-držav ali nacionalnih držav zahodne Evrope, drugi na dekolonizacijo šestdesetih let, tretji pa na procese »izgradnje nacij« v primerih novonastalih držav *po razpadu* dveh večletnih komunističnih držav Evrope oz. Evrazije, Jugoslavije in Sovjetske zveze. S svojo raziskovalno skupino se osredotoči na procese »izgradnje nacij« v navezavi na zahodni Balkan (Slovenija ni posebej obravnavana), pri čemer jih zanimajo »strategije izgradnje identitet, ki jih je sprožila država« (Kolstø, 2014, 3).⁶ Ker se Kolstø s pojmom *nation building*

6 Poudarek je moj.

navezuje na procese izgradnje identitet, ki jih proži država, to pomeni, da ga zanimajo procesi *izgradnje nacije*, in sicer *po tem*, ko je država že ustanovljena. S tega vidika v ta okvir ne sodi to, kar me posebej zanima v tem članku in čemur se posvetim v nadaljevanju, namreč procesi prebujanja slovenskega naroda znotraj jugoslovanske države, in sicer v smeri formiranja nacije, ki končno pomeni ustanovitev lastne države.

Čeprav se Kolstø v okviru svoje raziskave temu ne posveča in tudi ne identificira procesov »izgradnje nacij« v primeru obstoja jugoslovanske države, pa bi vendar takšno pojmovanje »izgradnje nacije«, ki pomeni »mehke« vidike, ki potekajo vzporedno s »trdimi« vidiki formiranja države, lahko prepoznali v primeru SFRJ, ki je kot država z veliko prizadevnostjo uporabljala strategije izgradnje jugoslovanske nacije prek konsolidacije jugoslovanske identitete in enotnosti s pomočjo filmov, glasbe in državnih praznovanj. Pri procesu izgradnje nacije ima izreden pomen oblikovanje kolektivnega političnega spomina. V diskurzu o spominu, kjer se premišljuje razlike med zgodovinopisjem in spominjanjem ter o načinih kolektivnega spominjanja, je pomembno razlikovanje, ki ga podaja Aleida Assmann, sodobna avtoriteta v diskurzu o spominu, med individualnim in družbenim spominom na eni strani ter političnim ter kulturnim spominom na drugi strani. Individualni in družbeni spomin sta utelešena. Če je individualni spomin spomin posameznika, pa je oče diskurza o spominu, Maurice Halbwachs (v monografiji *O kolektivnem spominu*, prvič objavljeni leta 1925), poudaril družbeni aspekt spominjanja, zato je s pojmom kolektivni spomin meril na to, da je spomin zgrajen, razvit in vzdrževan skozi interakcije, izmenjave med ljudmi (Halbwachs, 1992). Aleida Assmann imenuje takšne vrste spomin družbeni spomin in kot primer navaja generacijski spomin, ko si skupnosti sodobnikov delijo spomine na iste dogodke (Assmann, 2006, 213–215). Politični in kulturni spomin pa nista utelešena in ne predstavljata spomina, ki bi bil grajen od spodaj navzgor. Politični spomin je eksplicitno homogeniziran in institucionaliziran spomin od zgoraj navzdol. Države nimajo spomina, temveč si politični spomin ustvarijo zase, in sicer s pomočjo spominskih znakov, kot so simboli, besedila, podobe, obredi, slovesnosti, mesta in spomeniki. Politični spomin je zato nujno posredovani spomin, prek različnih medijev – nahaja se v materialnih medijih, simbolih in praksah (Assmann, 2008, 55). Na primeru holokavsta Assmann ugotavlja, da je pri drugi ali tretji generaciji preživelih politični spomin na holokavst bolj homogen, saj je rekonstruiran prek zgodovinj, predstavljen je v javnih naracijah, podobah in filmih. Tu pa se zgodi še ena pomembna transformacija – namreč zgodovine v spomin, s tem ko se zgodovina preoblikuje v oblike deljene vednosti, skupinske identifikacije in soudeležbe. Spominjanje temelji na imaginativni in čustveni identifikaciji s podobami, vlogami, vrednotami, naracijami in različnimi oblikami dejanj, kot so praznovanja, procesije in demonstracije. V tem primeru se zgodovina na splošno spremeni v čustveno nabito verzijo »naše zgodovine«, ki jo absorbira kot del kolektivne identitete (Assmann, 2006, 216). Kot primer političnega spomina Assmann obravnava nacionalni spomin. Skozi

Slika 3: Film *Bitka na Neretvi* (režiser Veljko Bulajić, 1969) je prek mita, da je bila to bitka za ranjence, konsolidirala mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov (Vir: <https://www.youtube.com/watch?v=JCCcw9x1220>).

spominske konstrukcije nacionalne države gradijo pozitivno samopodobo in podpirajo določene cilje za prihodnost. Prav v tem smislu so delovali številni posneti partizanski filmi. Spektakularna filma *Bitka na Neretvi* (1969) in *Sutjeska* (1973), najdražja jugoslovanska filma, sta lepa primera filmov, skozi katera se je oblikoval politični spomin. Pri tem posebej izpostavimo pomen delovanja mita za oblikovanje političnega spomina, ki gradi nacijo. *Bitka na Neretvi* je prek mita, da je bila to bitka za ranjence, konsolidirala mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov (glej tudi Titov citat, ki je prikazan na začetku filma; Bulajić, 1969; 0:11).

Pa vendar je ideja bratstva in enotnosti, ki v tem smislu promovira povezanost in enakost vseh, s tem pa trdnost jugoslovanske nacije, vsebuje »razpoko«, če jo dekonstruiramo, saj dejansko predpostavlja več ločih entitet, več različnih skupnosti, celo narodov, kar že implicira razlike in obstoj lastnih identitet vseh vključenih skupnosti. Film *Sutjeska* je predstavil mit o neuničljivosti Jugoslavije, osnovan na vztrajnosti in junaštvu Jugoslovancev, ki pa je na koncu podkrepjen z zapisom ustavne določbe, ki pravi, da nima nihče pravice podpisati ali priznati kapitulacije ali okupacije SFRJ ali njenih delov (Delić, 1973, 2:03:37). V tem primeru je »meki« vidik izgradnje nacije neposredno podprt s »trdim« vidikom ustavne ureditve. Film je opremljen z dokumentarnim uvodom, ki podaja zgodovinski kontekst druge svetovne vojne, natančneje leta 1943, ko se bijejo težke bitke in Nemčija izgublja, saj je poražena v Afriki. Ker naj bi bil Hitler prepričan, da se bodo zavezniki izkrkali prav na Balkanu, odredi uničenje partizanov in vodje Tita za vsako ceno v operaciji »Schwarz«, o kateri govori film. Uvodnik še podkrepi pripoved filma o

"NIKO NEMA PRAVO DA POTPIŠE ILI PRIZNA KAPITULACIJU ILI OKUPACIJU SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE ILI POJEDINOG NJENOG DELA"
(IZ USTAVA SFRJ)

Slika 4: Film Sutjeska (režiser Stipe Delić, 1973) je predstavil mit o Jugoslaviji in jugoslovanski naciji kot neuničljivi. Film je ideološki vidik gradnje nacije na koncu filma z napisom podkrepil z vidikom gradnje državnosti, saj je ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije določala, da nima nihče pravice podpisati ali priznati kapitulacije ali okupacije SFRJ ali njenih delov (Vir: <https://www.youtube.com/watch?v=zDG3dqDNk7I>).

nemški ofenzivi in o neuničljivosti narodnoosvobodilne vojske s Titom a čelu, ki gradi tudi mit o Titu. Do neke mere je v tem filmu prisoten še »antemurale« mit ali mit o obzidju, saj Jugoslovani ne branijo in osvobajajo le lastnega ozemlja, temveč na Balkanu kot vratih v Evropo bijejo bitke za obrambo in osvoboditev Evrope.

Psiholog Gustav Le Bon je leta 1895 objavil študijo psihologije množic, ki je kasneje močno vplivala na razvoj oglaševanja oz. odnosov z javnostjo, tako v službi ameriške politike in potrošništva kot za propagando Tretjega rajha. Le Bon je izpostavil pomen imaginacije množic in pri tem sklepal, da ima »neresnično skoraj toliko vpliva nanje [na množice] kot resnično. Imajo očitno težnjo k temu, da med njima ne razlikujejo« (Le Bon, 2002, 36). Ta aspekt je upošteval tudi Halbwachs, namreč kolektivni spomin je pravzaprav rekonstrukcija preteklosti, pri čemer je podoba preteklosti vselej prilagojena verjetjem in duhovnim potrebam sedanjosti. Sámó védenje o izvoru je drugotnega pomena (Halbwachs, 1992; Coser, 1992, 25; Schwarz, 1982, 376). Le Bon je vedel, da je figurativna imaginacija množic zelo močna. Ker po njegovem prepričanju množice niso zmožne refleksije in razumskega mišljenja, ne razumejo pojma neverjetnosti, kar posledično pomeni, da so najbolj neverjetne stvari najbolj udarne. Prav iz tega razloga čudesne in legendarne plati dogodkov najbolj delujejo na množice (Le Bon, 2002, 35). S tega stališča ima za grajenje nacije močnejši učinek popularni film, v katerem je zgodovinski dogodek interpretiran z določenimi pretiravanji, oblikovanjem legend in mitov, v katerih nastopajo junaške osebnosti, v katere se lahko gledalci vživljajo in prek intenzivnih upodobitev podoživijo »našo zgodovino«, ki se na ta način kot politični spomin poenoti in postane del kolektivne identitete. Ta preteklost, ki se oblikuje kot del kolektivnega spomina, ne pomeni spomina, nastalega iz lastne izkušnje udeležencev dogodka, torej utelešenega družbenega spomina, temveč pomeni deljenje naracij in predstav o preteklosti prek politično ustvarjenega spomina.

Sliki 5 in 6: Državni praznik Dan mladosti se je v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji praznoval ob Titovem rojstnem dnevu 25. maja. Del praznovanja je bila Štafeta mladosti. Štafeta mladosti se je vsako leto pričela s tekom v drugem mestu in republiki. Štafeta se je predajala iz rok enega tekača v roke drugega ter se je tekla skozi vse jugoslovanske republike do Beograda, kjer je 25. maja zaključila na stadionu Jugoslovanske ljudske armade, kjer se je pripravila velika prireditev z več tisoč nastopajočimi mladimi iz vse SFRJ. Štafeta je predstavljala povezanost jugoslovanske nacije, utrjevala je mita o bratstvu in enotnosti ter o Titu (Vir: <https://radiogornjiigrad.wordpress.com/2016/05/25/stefan-simic-dan-mladosti/>; <https://fototekamnzs.com/2016/05/25/dan-mladosti-25-maj/>).

Le Bon je še vedel, da nič nima močnejšega učinka na imaginacijo množic kot gledališke reprezentacije, saj celotna publika istočasno podoživlja ista čustva (Le Bon, 2002, 35). Ker se je šele dve desetletji kasneje vzpel filmski medij, Le Bon ni mogel vedeti za imaginativno moč tega medija, ki je učinke na množico glede na gledališki medij še bistveno razširil in tudi ojačal. Izjemno moč filma za upravljanje množic in služenje tega medija politični propagandi so analizirali predstavniki frankfurtske šole, ki so si zadali programsko nalogo analizirati uporabo sredstev množične komunikacije kot orodja ideološke propagande. Posebej koncizne analize so v tridesetih in štiridesetih letih dvajsetega stoletja podali Theodor Adorno, Max Horkheimer in Walter Benjamin (Adorno & Horkheimer, 2002; Benjamin, 1998). Propagandna služba jugoslovanske države je nedvomno dobro izkoriščala moč filmskega medija z oblikovanjem mitskih reprezentacij in naracij, ki so jih ljudje prek čustvovanja ponotranjili in se je na ta način tvoril politični spomin.

Slovenski film *Nasvidenje v naslednji vojni*, ki ga je leta 1980 režiral Živojin Pavlović po romanu Vitomila Zupana *Menuet za kitaro na petindvajset strelov*, ne nadaljuje tradicije jugoslovanskih vojnih propagandnih filmov. Nasprotno, partizani niso prikazani z visokimi etičnimi standardi. Osrednji lik, partizan Berk, ni v Partiji. Dvomi o nastajanju novega človeka in preporodu družbe s komunistično revolucijo (Pavlović, 1980, 2:09:57–2:10:33). Film pokaže partizanske usmrtitve belogardistov po obsodbah na naglem sodišču.⁷ Nekdo pred ustrelitvijo vzklikne: »Smrt komunizmu!«. Delo tematizira spominjanje na vojno, je neke vrste revizija kolektivnega spomina skozi osebna spominjanja nekdanjega partizanskega in nekdanjega nemškega vojaka, ki sta bila v vojni nasprotnika. Zupan naj bi roman želel prvotno nasloviti *Važno je priti na grič*, kar se v delu pojavlja kot vodilni motiv, običajno v megleni kaotični pokrajini, v kateri tudi gledalec izgublja orientacijo in se sprašuje o smislu spopadov. Film je bil po prvem predvajanju umaknjen in njegovo predvajanje zaradi dvomljive sporočilnosti ni bilo več dovoljeno.

Med leti 1981 in 1983 je bilo napisanih na desetine literarnih del, gledaliških, filmskih stvaritev, spominskih zapisov in znanstvenih del o temah, ki so bile dotlej enostransko obravnavane, kot npr. vojna, četništvo, ustaštvo, komunistični prevzem oblasti, informburo in Goli otok, kmalu pa tudi Tito, navaja Repe (Repe, 2001, 18). Porast umetniške in humanistične kritike do tematik, ki so bile jedrne za oblikovanje političnega spomina, je odražala, da je grajenje jugoslovanske nacije izgubilo svojo intenzivnost in moč.

Posebej močno orodje za oblikovanje političnega spomina z namenom izgradnje jugoslovanske identitete v času SFRJ je bilo praznovanje državnega praznika dan mladosti. Štafeta mladosti je obeležila spominjanje in praznovanje Titovega rojstnega dne in jo je vsako leto pripravljala ena izmed republiških mladinskih organizacij. Dogodek je pomenil vsakoletno obujanje spomina s soudeležbo državljanov. Assmann prepozna obrede, ki so organizirani v spomin, kot enega od načinov organiziranja in

7 Naglo sodišče (hr. prijeki sud) je izredno, na hitro sestavljeno sodišče v izrednih razmerah, npr. v vojni, ki po hitrem postopku obtoženega obsodi na smrt ali oprosti.

oblikovanja političnega spomina, ki prek rednega ponavljanja reaktivirajo spomin (Assmann, 2006, 217). Praznovanje dneva mladosti je obenem služilo za utrjevanje mita o Titu kot o skoraj božanskem vodji ter drugih pomembnih jugoslovanskih mitov, kot je bil mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov. Bistvena funkcija štafete mladosti je bila v tem, da je prek zabave in športa učinkovala kot agitatorska in propagandna kampanja za jugoslovansko »stvar«. Po Titovi smrti se je praznovanje rojstnega dne preminulega predsednika zdelo vse manj smiselno, s čimer je jugoslovanska nacionalna propaganda izgubljala svoj zagon. Na zaključni slovesnosti ob Dnevu mladosti v Beogradu leta 1983 je bil Tito predstavljen prek svetniške ikonografije, zato je bila prireditev kritizirana, pojavljati pa so se pričeli tudi dvomi o smiselnosti nadaljnjega praznovanja Titovega rojstnega dne (Repe, 2001, 6). Ko je bila leta 1986 Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) obveščena, da je na vrsti za organizacijo štafete mladosti, so razmišljali, pove Tone Anderlič, ki je bil predsednik ZSMS v letih 1986–1988, kako postopoma ukiniti to praznovanje, ki ni imelo več nobenega smisla in ki je prisegalo na nekatere simbole in vrednote, ki so veljali v preteklosti (Balantić & Zupé, 2017, 6:45–7:15). V središču Ljubljane so člani Univerzitetne konference ZSMS organizirali simbolično sekanje »štafete« (hloda) kot protest proti ritualnemu proslavljanju dneva mladosti. Ivan Novak (Laibach) se o simbolih in praznovanju dneva mladosti v tem času izrazi, da se je praznovalo žive mrtvece (Balantić & Zupé, 2017, 6:20–6:36). V sodelovanju z ZSMS je Novi kolektivizem kot oddelek Neue Slowenische Kunst zato predlagal plakat, izdelan na podlagi nacističnega, kar je sprožilo obsežno politično in medijsko afero.

SFRJ je predstavljala večnarodno politično formacijo, ki je bila utemeljena na ideji jugoslovanstva, to je po razlagi Alekse Djilas verjetje v etnično, jezikovno in kulturno enotnost južnih Slovanov, oziroma njihovo združevanje in/ali verjetje, da naj bi postali en narod (Djilas, 1991, 15). Primeri jugoslovanstva so se pojavljali že pred ustanovitvijo Jugoslovanske komunistične partije leta 1919, po drugi svetovni vojni pa je vojni slogan »bratstvo in enotnost« simboliziral pan-jugoslovansko solidarnost, sodelovanje in gradnjo jugoslovanske nacionalne zavesti. Jugoslovanstvo se je propagiralo prek mladinskih brigad, Zveze komunistične mladine Jugoslavije, Jugoslovanske narodne armije, Antifašistične fronte žensk in ne nazadnje z ustanovitvijo združene Jugoslovanske komunistične partije (Djilas 1991, 15, 164). Če je bila uradna naloga Komunistične partije Jugoslavije krepiti jugoslovanstvo, pa naj bi Josip Broz Tito zasebno verjel o možnosti stvaritve jugoslovanske nacije (Djilas 1991, 165). Jugoslovanska socialistična nacionalna ideja je svoj vrhunec po ugotovitvah Tomaža Ivešića dosegla leta 1958 s partijskim kongresom, nato pa je z ekonomsko krizo v pričetku šestdesetih let pojenjala (Ivešić, 2020).

Toda konec osemdesetih let so slovenski intelektualci gradnjo jugoslovanske nacije prepoznavali kot grožnjo za slovenski narod. To grožnjo je prepoznal Tine Hribar; namreč, kot piše, »Slovenci že jutri lahko postanemo sestavina enotne nacionalne države, se odpovemo sebi kot narodu in se spojimo z drugimi jugoslovanskimi narodi [...] v Jugoslavijo kot Nacijo« (Hribar, 1987, 4). France Bučar je težavo prepoznal v vsiljevanju unitarizma. Vladajoča srbska elita je »novo državo imela bolj ali manj za

Slika 7: Naslovnica revije *Front* maja 1980 ob Titovi smrti, ki objavlja moto jugoslovanske pesmi »Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo« (Tovariš Tito, prisegamo ti, da ne bomo skrenili s tvoje poti) v povezavi z napovedjo, da nas bo vodila Titova misel in delo, s čimer se daje prisega, da se bo Titu in jugoslovanstvu sledilo tudi še po njegovi smrti. Pesem se je pela ob prireditvah različnih vrst in je krepila mit o Titu ter jugoslovansko ureditev in vrednote (Wikimedia Commons).

razširitev dotedanje kraljevine Srbije na celotno ozemlje poznejše SHS oziroma Jugoslavije» (Bučar, 1987, 150). Zamisel o federativnosti države je bila vladajočim srbskim elitam »povsem tuja, tako njenim dotedanjim zgodovinskim izkušnjam kot njenim predstavam o enotnem južnoslovanskem narodu, zaradi različne zgodovinske usode sicer razdeljenem na tri plemena (Srbi, Hrvati, Slovenci), ki pa jih je treba čimprej in po čim krajši poti zlit v enoten jugoslovanski narod« (Bučar, 1987, 150). Ker pa je jezik temelj naroda kot nacije, je bil proces grajenja jugoslovanske nacije z vidika slovenskega naroda zaradi slovenskega jezika še posebej otežen. Na probleme jezikovnih odnosov pri Slovencih v kontekstu SFRJ je opozoril Rupel: »Zaradi ekstenzivne gospodarske politike je Slovenija v sedemdesetih letih začela dobivati značaj dežele z ‚narodnostno mešanim prebivalstvom‘ – termin je davno v rabi v nekaterih drugih jugoslovanskih republikah, služi pa v podkrepitev ideji jugoslovanstva – torej ustanovitvi nove, jugoslovanske nacije« (Rupel, 1987, 70). Jezikovna in narodna problematika v SFRJ se je dejansko zaostрила že prej, izrazito leta 1983, s predlogom reforme pouka književnosti po vsej Jugoslaviji, ki naj bi potekal po zasnovi skupnih programskih jeder, s čimer bi bili slovenski otroci, kot so izračunali, deležni 70 % jugoslovanskih in le 30 % slovenskih vsebin (Repe & Kerec, 2017, 56). Predlog reforme je pripravil Dobrica Čosić. Društvo slovenskih pisateljev je podalo protestno izjavo, ki je govorila proti predlagani šolski reformi, v kateri so slovenski kulturniki prepoznali poskus jugoslovanske uniformizacije vzgoje in izobraževanja, kakršna bi dolgoročno ogrozila ohranjanje specifičnosti slovenskega naroda in s tem narod. Predvsem sta se angažirala pesnika Janez Menart in Ciril Zlobec. 14. novembra 1984 so se v gostilni Mrak v Ljubljani tajno sestali (srečanje je posnela slovenska Služba državne varnosti) srbski in slovenski intelektualci,⁸ ki »pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji)« (Repe, 2001, 19).

Teoretik francoske nacionalne države Ernest Renán je (v znamenitem predavanju z dne 11. 3. 1882 na Sorbonni) opredelil dva konstitutivna momenta za nacijo. Prvi sega v preteklost in pomeni »skupno posedovanje bogate zapuščine spominov«. Drugi pomeni soglasje v sedanjosti (Renan, 1990, 19). Soglasje predstavlja subjektivne konstitutivne elemente, predvsem voljo in željo po skupnem življenju. Če naj bi se jugoslovanska nacija prvotno gradila na takšen način, kot je opredelil Renán, iz soglasja in želje po skupnem življenju – pa je bila tudi ta točka inicialnega soglasja s strani Slovencev v smislu samoodločbe za Jugoslavijo problematizirana v 57. številki *Nove revije*. Aleksa Djilas je izpostavila, da nikoli ni obstajal določen zgodovinski trenutek ali dogodek, ko bi ljudje izrazili svojo željo, da živijo v Jugoslaviji – kot na primer na referendumu –, temveč so jugoslovanski komunisti včasih razlagali, da je narodnoosvobodilni boj predstavljal takšno dejanje izgradnje države in konstituiranja države (Djilas, 1991, 167).

8 Dobriča Čosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani.

Po drugi svetovni vojni se je jugoslovanska nacija sistematično gradila tudi prek ustvarjanja povezovalnih spominov in prek partijskega proizvajanja projugoslovanskega diskurza, in sicer še vse do konca osemdesetih let. Če procesi, ki so jih zaznavali slovenski intelektualci v prispevkih za slovenski nacionalni program znotraj SFRJ, pomenijo procese, ki jih vpeljuje država zato, da konsolidira skupno identiteto (in s tem predstavljajo takšen primer grajenja nacije, ki se sklada z razlago Kolstøja), pa je zato potrebno od teh razlikovati tiste procese, ki so se vršili še znotraj SFRJ, a so pomenili konsolidiranje narodne identitete med ljudmi, znotraj narodov. V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je vse bolj kazalo, da Slovenci in Slovenke vse manj soglašajo in si želijo skupnega življenja v SFRJ, zato pa so si vse jasneje zamišljali slovenski narod v svoji deželi. Po razlagi Tomaža Ivešića je prav zavrnitev jugoslovanske nacionalne ideje ustvarila vakuum, ki se je zapolnil z narodnim prepородom nekaterih narodov Jugoslavije, med drugim tudi Slovencev (Ivešić, 2020, 156).

ZAMIŠLJANJE SLOVENSKEGA NARODA NA SVOJEM OZEMLJU PREK OGLAŠEVANJA

V nadaljevanju me zanima snovanje nacije prek konsolidacije narodne identitete, toda ne iz časa že ustanovljene države Republike Slovenije, temveč iz obdobja zadnjega desetletja pred razpadom SFRJ. Tu gre za procese, ki jih ne proži nobena država, temveč za tiste, ki so jih prožili ljudje sami. To proženje je lahko potekalo tudi skozi določene državne institucije, vendar se je ideološko pojavljalo kot nasprotovanje dominantnemu ideološkemu proženju in je v tem smislu tudi gradilo druge identitete, ne pa tistih, ki so podpirale jugoslovanstvo in državo SFRJ kot celoto. V tem smislu »formiranje nacije«, kot ga lahko prepoznamo v obravnavanih procesih, pomeni konsolidiranje skupne identitete in oblikovanje občutka enotnosti med populacijo. Obravnavani fenomen torej ne pomeni tretjega vala »izgradnje nacij«, kot ga definira Kolstø, pa tudi ne gre za oblikovanje naroda, kot je o njem mislil Connor, saj je narod že oblikovan, temveč gre za *proces, skozi katerega se narod formira kot nacija, kar pomeni, da se naposled vzpostavi v državi*.

Posvečam se postopkom konsolidiranja slovenske identitete, ki so se prožili v osemdesetih letih dvajsetega stoletja skozi kulturno produkcijo in so prispevali k ustanovitvi lastne samostojne države. Na preučevanih primerih bom pokazala, kako pomembno vlogo je v tem procesu igralo to, da si je *slovenski narod zamišljal svojo skupnost kot takšno, ki si ultimativno zgradi državo*. Benedict Anderson je poudaril pomen *zamišljanja* pri skupnostih.⁹ Narod je zamišljen kot skupnost, in

9 Angleški termin *imagining*, ki ga uporablja, ima več pomenov, ki so relevantni za Andersonov koncept *zamišljenih skupnosti*; pomeni namreč predstavljanje, zamišljanje, podajati podobe, misliti, pa tudi domišljati si. Anderson namreč uvaja pojem zamišljanja namesto izumljanja na novo, kot je Ernest Gellner razlagal nacionalizem – namreč, da ta ni spodbujanje narodov k samozavedanju, temveč pomeni izumljanje narodov tam, kjer ne obstajajo (Anderson, 2006, 6). Sicer je izumljanje tradicij vidno naslovil Eric Hobsbawm (Hobsbawm & Ranger, 1983).

sicer kot globoko, horizontalno tovarištvo. Nacija¹⁰ je zamišljena kot omejena z mejami, onstran katerih so druge nacije. Emblem svobode za nacijo predstavlja suverena država (Andreson, 2006, 6–7). V članku me specifično zanima, kako se je zamišljanje skupnosti Slovencev in Slovenk v svoji državi gradilo skozi reprezentacije in recepcije slovenskega naroda in slovenske dežele v letih pred razpadom SFRJ.

Leta 1983 je Gospodarska zbornica Slovenije Studiu marketingu Delo naročila izdelavo enovite turistične propagande Slovenije, saj je bil to čas gospodarske krize, precejšnjega pesimizma in apatičnosti prebivalstva na Slovenskem, zlasti v razmerju do gospodarstva. Studio marketing Delo je do konca leta 1983 izdelal osnovni projekt. V letu 1984 so opravili raziskavo, kateri simbol prebivalstvo prepozna kot slovenskega. 75 % vprašanih je kot slovenskega prepoznalo lipov list, medtem ko so nagelj prepoznavali najprej kot avstrijski simbol, sončnico kot italijanski in klas kot madžarski simbol. Po sprejemu celostne podobe z logotipom in lipovim listom so pripravili priponke, majice, dežnike in druge spominke, plakate, prospekte in filme, kar je prišlo v uporabo večinoma šele v drugi polovici leta 1985, medtem ko se je najbolj odmevni del akcije »Slovenija, moja dežela« prišel predvajati šele v letu 1986 (Repe, 2011, 227). Akcija je pokazala, da država lahko nastopa kot blagovna znamka, pokaže Petra Prepadnik (Prepadnik, 2008). Za to razpravo je pomembno prepoznati, da je ta akcija delovala kot politični projekt zaradi okoliščin in zaradi tehnik, s katerimi je posegala v zavest in predstave Slovencev in Slovenk o samih sebi, o slovenski pokrajini, tu živčih ljudeh, njihovi zgodovini in ne nazadnje njihovi viziji.

Marketinška akcija, ki je bila namenjena krepitvi slovenskega turizma, se je namreč vendar že od pričetka razumela kot poziv k narodni konsolidaciji. Delno je bilo tako zaradi okoliščin, v katerih so si Slovenci in Slovenke kulturno-politično prizadevali za nižjo stopnjo beograjske centralizacije in proti zmanjšanju deleža pozornosti, namenjene slovenski zgodovini in kulturi v sistemu vzgoje in izobraževanja. Delno pa je bil narodni poziv vključen že v sam pričetek akcije, kot je razvidno iz semiološke in diskurzivne analize primera razglas. Jernej Repovš in Zdravko Duša¹¹ sta si za zbuditev pozornosti ob pričetku kampanje leta 1985 omislila razglas po vzoru medvojnih vojaških razglasov Osvobodilne fronte. Studio marketing Delo je tako izdelal mobilizirajoči razglas v militantnem slogu z značilnim pozivom naslovnikom, ki so bili Slovenci in Slovenke. V nadaljevanju pa je bila uporabljena prva oseba množine, s čimer je skupnost obsegala tako pisce kot naslovnike in je tako razglas gradil skupnost. Besedilo pa je pozivalo k samozavesti Slovencev in Slovenk z izrazi, kot so: zmožni smo, ohranimo dostojanstvo, bodimo samozavestni. Nagovor k dostojanstvu je bilo moč razlagati kot nasprotovanje dotedanjemu pojmovanju, da služenje turistom ni dostojanstveno,

10 Razlikovanje v terminih nacija in narod je v primeru prevajanja Andersona moje, in sicer želim z njim poudariti razliko med pretežno političnim in pretežno kulturnim pojmom.

11 Oba s Studia Marketing Delo, Duša je bil od leta 1987 tudi urednik Cankarjeve založbe.

a obenem tudi kot upor proti mitu o Slovencih kot narodu hlapcev, s čimer je vsebina imela tudi politične dimenzije. Odprtost, o kateri govori razglas, je v neposrednem smislu, na nivoju denotacije, pomenila odprto deželo za turizem, odprtost ljudi za turistično dejavnost, toda na konotativnem nivoju je odprtost pomenila bistveno več kot to. Odprtost je bila v besedilu namreč povezana z ohranitvijo samobitnosti slovenskega naroda. »Treba je bilo le prepoznati pravo vsebino«, je pojasnil Zdravko Duša (Repe, 2011, 228), iz česar gre razumeti, da so bile konotacije namerne.

Razglas govori prek namigovanja in ima v tem smislu dvojno pomenjanje. Za kulturo osemdesetih let v Sloveniji pa je bilo značilno igranje z dvojimi pomeni, ki je bilo tudi politično taktično. Semiolog Roland Barthes je razložil, kako se v vizualno podobo prek denotativnega nivoja, ki naturalizira konotirane pomene, vrivajo kompleksni družbeni pomeni, ideologije. Barthes je razgradil retoriko vizualne podobe in razložil njeno semiološko delovanje na nivoju denotacije in konotacije (Barthes, 1990). Za analizo sistema konotiranja je načrtno izbral oglasno podobo, saj je pomenjanje v tem primeru nedvomno namerno, je sklepal Barthes: »označenci oglasnega sporočila so oblikovani *a priori* z določenimi atributi proizvoda in ti označenci morajo biti preneseni kar se da jasno« (Barthes, 1977, 33). Znaki so v oglasni podobi polni. Oblikovani so v smeri optimalnega branja: oglasna podoba je odkrita, piše Barthes, ali vsaj empatična. Razglas se je glasil (krepitve in podčrtave so izvirne):

»**Slovenci!** Turisti so na pragu naše dežele. Zasedli bodo naše ceste. Zasedli bodo naša mesta in vasi. V naše gore se bodo vzpenjali. Poselili bodo našo obalo in uživali v našem morju. **Slovenci in Slovenke! Ti turisti so naši gostje!** Od nas ne bodo terjali ničesar, pričakovali pa veliko. Poskrbimo le, da bodo radi prihajali k nam in da se bodo domače počutili. Poskrbimo, da se bodo še vračali, ker jim bo všeč dežela in njeni ljudje. **Tega smo zmožni!** Zmožni smo ohraniti deželo lepo. [...] **Zmožni smo**, naposled, tudi v teh časih ohraniti dostojanstvo [...]. **Bodimo odprti**, bodimo samozavestni, ohranjajmo tisto, kar je že stoletja temelj naše samobitnosti!« (Repe, 2011, 228)

Razglas je izzval pozornost, tudi kritične ugovore, nasprotovanja (Repe, 2011, 229). Sandija Sitarja, ki je pisal kritiko razglasa v *Dnevniku*, je zmotilo predpostavljjanje, da »bomo zmožni«, glede na neenakosti v gospodarski moči med tujimi turisti in Slovenci, kar po mnenju Sitarja pomeni izključevanje nekaterih. Prav tako pa Sitar opominja, da v Sloveniji, »moji deželi«, ne žive samo Slovenci, temveč tudi pripadniki drugih narodnosti (Sitar, 1985, 3). Razglas je bil očitno namenjen Slovincem in Slovenkam, ki jih je pozival k prebujanju narodne zavesti. Iz zapisa Bogdane Herman v *Sobotni prilogi Dela* izhaja, da razglas vsebuje tudi nevralgično točko, in sicer z izjavljanjem, da bodo »našo deželo« »zasedli tujci«. Neposreden pomen tujcev v besedilu so bili turisti, kar bi obetalo gospodarski uspeh. Vendar pa se je, kot je razbrati iz protesta zoper proglas gospe Herman, izkazalo, da razglas

deluje na ravni konotacije tudi tako, da »tujci, ki zasedajo našo deželo«, priklicujejo travmatične predstave iz kolektivnega spomina o okupaciji slovenskega ozemlja in prebivalstva, kajti takole je zapisala: »Že prvo branje me je spomnilo na proglas, ki je med drugim izšel v Slovencu dne 12. aprila 1941, proglas sta podpisala ‚Ban in narodni svet za Slovenijo‘. Začenja se takole: ‚Slovenci! Ljubljanačani! Ljubljana, prestolnica Slovenije bo v kratkem zasedena.« V navezavi na razglas iz leta 1985 Herman nadaljuje: »Neznani podpisnik prepričuje Slovence, česa vsega smo zmožni, in to počne tako, da nam kot malemu narodu ob prihodu turistov, ki bodo ‚zasedli naše ceste, naša mesta in vasi‘, vliva samozavest. Turist je tako proglašen za okupacijsko vojsko. Toda v istem proglasu [je] turist [...] začasno prebivalstvo« (Herman, 1985, 29). Tudi sama forma razglasa je priklicala »vojne spomine« na letake in vojno okupacijo. Že glede na časovno oddaljenost druge svetovne vojne so to bili v manjši meri lahko dejanski individualni ali družbeni utelešeni spomini. V večji meri so bili priklicani politični spomini na nemško okupacijo slovenskega ozemlja, kot so bili predhodno oblikovani v procesu grajenja jugoslovanske nacije. V mladinski povesti *Tovariši* Tone Seliškar na primer nemškemu majorju položi v usta naslednje besede:

Hrabra in nepremagljiva nemška vojska je že osvojila vso Jugoslavijo. Tudi vas je osvobodila, ki ste toliko let ječali pod krutim srbskim jarmom, in vas spet privedla v naročje vaše matere Nemčije. Na vaših obrazih berem, da ste srečni, ker pripadate od danes naprej veliki nemški državi, ki bo skrbela za vas kot najbolj skrbna mati. Zaupajte firerju, ki vam prinaša mir, pravičnost, svobodo in blagostanje! Oddajte takoj vse orožje in vojaške predmete in strogo se pokoravajte novim odredbam! Kdor pa se bo upiral novi oblasti in novemu redu, bo neizprosno pokončan! Heil Hitler! (Seliškar, 1974, 27)

V kontekstu pripovedi o partizanski mobilizaciji, v kateri na začetku v nemškem bombnem napadu na slovensko vas pade nedolžna majhna deklica, govor o nemški »osvoboditvi« slovenskega ozemlja, ki s seboj prinaša tudi uvedbo nemškega jezika, pomeni tujo okupacijo slovenskega ozemlja in naroda, ki proži narodnoosvobodilni odpor.

Čeprav je ideja o okupaciji Slovenije, ki je bila vsebovana v razglasu *Studia marketing Delo*, naletela na nenaden odpor, je vendar prinašala tudi emancipatorni in mobilizirajoč učinek. Namreč, če se je predstava o okupaciji izkazala kot moteča, celo boleča za prebivalstvo, se je s tem vendar potrdilo, da ta predstava obstaja kot travma v političnem spominu prebivalstva. Pri tem pa je v kombinaciji s formo razglasa, ki že sama priključuje prvotni pomen mobilizacije prebivalstva, delovala kot poziv k odporu do kakršne koli obstoječe okupacije. Na podlagi namignjenega vprašanja: »Ali se Slovenci in Slovinci počutite okupirane na svojem ozemlju?«, razglas deluje kot poziv k emancipaciji slovenskemu prebivalstvu. Kot pokažejo vzporedna dogajanja, med drugim poskus zveznih ustavnih sprememb, ki so ogrožale slovenski narodni obstoj, predlog »skupnih jeder« v šolstvu, in povezane

problematike, ki so bile eksplicitno kritično naslovljene v 57. številki *Nove revije* dve leti kasneje, so Slovenci in Slovenke v tem času občutili unitarizem in srbsko hegemonijo kot problem, zato se je namig o tuji okupaciji v tem kontekstu lahko bral kot namig na srbsko okupacijo Slovenije znotraj SFRJ. V tem smislu je razglas posredno klical tudi že k nacionalni emancipaciji in mobilizaciji za slovensko nacionalno stvar.

V letu 1986 je bilo izdelanih 29.200 plakatov z motivi plaže, kozolca, zime, narodne noše in potice. Posebej se je oglaševalo še Bohinj, Triglavski narodni park in lipicance. Izdelalo se je turistično karto Slovenije. Turistična sezona 1986 je bila uspešnejša kot leto poprej (Prepadnik, 2008, 69, 73). Film »Gostje prihajajo«, ki je predstavljal osrednji del kampanje »Slovenija, moja dežela«, je ustvarila kvalitetna ustvarjalna ekipa: posnel ga je Karpo Godina, režiral ga je akademski slikar Jaka Judnič, glasbeno ga je opremil Jani Golob, besedilo je napisal Dušan Vetrh, zapel je Oto Pestner. Glasba in estetika filma sta s svojo retoriko močno čustveno nagovarjala.¹² Film povezuje motiv moškega, ki na rumeno tablo ob cesti v sedmih jezikih z roko piše dobrodošlico. Osrednje prizorišče je Logarska dolina kot utelešenje ideje slovenske pokrajine. V motivih se pojavljajo slovenski simboli, ki so povezani s skrbnim gospodarjenjem ljudi: tek in nega lipicancev, posipanje sladkorja na pravkar pečeno potico, risanje narodnih motivov na lončeno posodo. Prikazana je bogata raznolikost dežele z označevanjem planinske poti, urejanjem plaže, barvanjem čolna, tematizirana pa je tudi meja, ki je bila predstavljena kot negovana in lepa: z motivoma barvanja ograje in negovanjem žive meje. Film je prikazoval zadovoljne ljudi. Zveza komunistov je kampanji očitala širjenje vplivov zahoda in nesprejemljivih idej, na kar je urednik Dela, Mitja Gorjup, odgovoril: »Če je podoba srečnih in veselih ljudi podoba Amerike in kapitalizma, kakšna je potem podoba socializma?« (Hladnik-Milharčič, 2012).

Razglas, s katerim se je pričela kampanja »Slovenija, moja dežela«, je izzval reprezentacijo tujcev kot sovražnikov, ter jo razgradil z novimi pomeni. Kampanja »Slovenija, moja dežela« kot celota je preoblikovala tudi obstoječo predstavo o meji v prijazno medsosedsko podobo. Kolstø ugotavlja, da so mehanizmi, ki definirajo meje, ključni za medsebojno razlikovanje skupnosti in za oblikovanje identitet. Sam se osredotoči na vlogo mitov. Zahteve po ločenosti, ki so utemeljene na objektivni osnovi, so zato podprte s kultiviranjem zgodovinskih mitov, ki pomagajo, da se ustvari

12 Besedilo pesmi glasi:
Moja dežela, to je njena lepota.
Moja dežela, mi smo njeni ljudje.
Lepota dežele je sloves njen,
njeni ljudje smo njeno ime,
ponosno ime.

Slike 8, 9, 10 in 11: Film »Gostje prihajajo« (Jaka Judnič, 1986) je bil del kampanje »Slovenija, moja dežela«, ki jo je organiziral Studio marketing Delo. Kampanja je bila zasnovana v podporo slovenskemu gospodarstvu z razvojem turizma, naslavljala pa je večinoma slovensko prebivalstvo. V filmu so motivi reprezentirali slovenske simbole, lepoto slovenske dežele, delovne in prijazne ljudi. Prikazana je bila tudi meja, in sicer kot lepa in negovana: z barvanjem bele lesene ograde za lipicance, slovensko vrsto konjev, ter striženjem žive meje. Film in kampanja sta krepila samozavest slovenskega naroda in podala zamišljanje slovenskega naroda na lastnem, zamejenem ozemlju.

red v kulturni pokrajini (Kolstø, 2005, 2–3).¹³ V tem smislu sem obravnavala več jugoslovanskih mitov, ki so krepili jugoslovansko identiteto in Jugoslovane ločevali od drugih – na primer mit o neuničljivosti Jugoslavije in mit o bratstvu in enotnosti. Zlasti je ustvarjanje mitov pomembno za grajenje nacionalnosti. Antemurale mit je bil v Jugoslaviji tudi prisoten – na primer kot se pojavi v filmu *Sutjeska*, kjer je prikazano, kako partizani branijo evropsko civilizacijo pred zlo invazijo Hitlerjeve Nemčije. V tem primeru demonizacija »Hitlerjevih Nemcev« služi kot personifikacija mita o zlu, ki ogroža domovino, s čimer tudi ta mit prispeva h grajenju nacije. Slavoj Žižek na primeru bivše Jugoslavije razloži, kako je v nacionalističnih predstavah prisotno pojmovanje ločevanja med znotraj in zunaj, kako nacionalisti v teh deželah legitimirajo svoje mesto »znotraj« kot zadnji branik evropske civilizacije vpričo orientalskega barbarstva: Avstrijci si zamišljajo mejo na Karavankah, onstran nje se nahajajo slovanske horde, Slovenci si zamišljamo, da smo *Mitteleuropa*, medtem ko so Hrvati že na Balkanu, za Hrvate je glavna meja tista s Srbijo, ki predstavlja mejo med Zahodno katoliško civilizacijo in Vzhodnim pravoslavnim skupnostnim duhom, Srbi sebe razumejo kot zadnjo obrambno črto krščanske Evrope nasproti fundamentalistični nevarnosti, utelešeni v muslimanskih Albancih in Bošnjakih. Ob tem pa Žižek izpostavlja, da tradicionalno nasprotje med »odprtimi« pluralističnimi družbami in »zaprtimi« nacionalističnimi družbami počiva na isti logiki izključevanja Drugega: liberalni pogled je namreč utemeljen na izključitvi Drugega, tudi tega, ki mu pripisuje attribute fundamentalističnega nacionalizma (Žižek, 1993, 221–222).

Ervin Hladnik-Milharčič je opazil, da je bila akcija »Slovenija, moja dežela« objavljena istočasno s političnim sloganom »Kosovo republika«, pri katerem je šlo za politični program (Hladnik-Milharčič, 2012). Klic k podpori pri politični emancipaciji v drugem delu Jugoslavije je na ta način odigral del vloge pri kolektivnem zamišljanju politične emancipacije Slovenije, s katero se je povezala tudi akcija »Slovenija, moja dežela«. Slovenijo je oglaševanje postavilo v domišljijo drugih narodov. Čeprav so se izrazu »dežela« v drugih delih Jugoslavije posmehovali, je, navaja Jure Apih, »dežela postala nekaj, kar ni imelo več nobene prave zveze z Jugoslavijo«. Slovenija je postala ločena, svoja dežela (Hladnik-Milharčič, 2012). Jure Apih je leta 1973 ustanovil Studio Marketing Delo, ki je bila prva oglaševalska agencija v Sloveniji. Osnove za reprezentacijo Slovenije, kot se je utrdila s kampanjo »Slovenija, moja dežela«, so bile po pričevanju Apiha postavljene že dosti prej. Konec sedemdesetih let so slovenski mlekarji razpolagali s preveč mleka in so prosili za oglaševalsko kampanjo, saj so potrebovali podporo pri prodaji. Za ta namen je Studio Marketing Delo zagnal akcijo »Rad imam mleko«, ki je promovirala mleko kot pijačo za odrasle. Celostna podoba je bila usmerjena v ljubezen do slovenske krajine in njenih ljudi, razlaga Apih, predstavljala je mleko kot normalno pijačo za vesele, zdrave ljudi. To podobo je ustvaril Jaka Judnič, ki je kot odličen est

13 Kolstø razlikuje dva pristopa k obravnavi mita. Razsvetljenci zagovarjajo stališče, da točna obnova zgodovine ni dosegljiva, saj je vsa zgodovina predmet izbora in interpretacije, pa vendar verjamejo, da je pomembno stremeti k zgodovinski objektivnosti. Funkcionalisti prepoznajo ustvarjanje mitov kot neizogibni element človeškega in družbenega obstoja ter jih pozitivno pozdravljajo kot vidike, ki bogatijo življenje.

Slika 12: Plakat Studia marketing Delo za Dan mladosti 1987, ki je nadomestil sporni plakat Neue Slowenische Kunst, ki ga je predlagala ZSMS (Repe & Kerec, 2017, 18).

dobro izbiral barve, lokacije, portrete, nameščal svetlobo. V tem smislu je bila na *genius loci*, duh kraja, usmerjena tudi akcija Fructala s sloganom »V sodelovanju z naravo«. Istočasno s »Slovenija, moja dežela« je stekla še akcija »Podarim-dobim«, ki je bila zelo nacionalno obarvana, saj je bila smučarska reprezentanca predstavljena kot slovenska, in ne kot jugoslovanska. Slogan je bil »Zmagujmo skupaj«. V povezavi z akcijo »Slovenija, moja dežela« so skakalci na kapah nosili napis Slovenija z lipovim listom. Apih je pojasnil, zakaj je akcija »Slovenija, moja dežela« zvenela nenavadno. Nagovarjala je slovensko prebivalstvo, kot turistična propaganda Slovenije ni bila usmerjena navzven, na tujce. Šele s sloganom »Na sončni strani Alp« je nagovorila tudi tujce. A vendar je imel tudi ta slogan konsolidirajoč učinek za samozavest Slovencev in Slovenk, saj je določil, da so na boljšem kot Avstrijci in Avstrijke, ki se nahajajo na osojni strani Alp. S kampanjo, ki je spodbujala turizem, se je kreativna ekipa Studia marketing Delo (Miro Kline, Zlatko Jančič in Zdravko Duša) uprla stališču Staneta Dolanca, da ne bomo narod natarkarjev in hlapcev, temveč železarjev, saj je bil proti odpiranju države. V tem smislu je bila akcija »Slovenija, moja dežela« zasnovana kot upor proti uradni gospodarski politiki.

Pomembno ozadje za oglaševalske akcije, ki so promovirale Slovenijo in predstavljale določen upor proti uradni politiki, je bil izraz državljanske nepokorščine, ki se je izrazil s protestno izjavo Društva slovenskih pisateljev leta 1983 proti skupnim programskim jedrom v šolstvu. Oglaševalske akcije so pripomogle k izgradnji demokracije z idejo, da lahko posameznik izbira. Delovati je pričel trg, pripoveduje Apih, ki je bil osnovan na principu svobodne izbire potrošnika, kar je dalo pomembno osnovo za idejo o svobodni izbiri tudi česa drugega. Vendar pa se ta proces demokratizacije ni tekoče razvijal, temveč se je izmenično obračal v centralizem (Hladnik-Milharčič, 2012).

ZAKLJUČEK

Za osamosvojitvene težnje je bil pomemben del procesa zamišljanje skupnosti slovenskega naroda na lastnem ozemlju z lastno kulturo, tradicijo in jezikom, pri čemer samostojna država za narod predstavlja ultimativno svobodo, četudi ni nujno, da je bil ta cilj že sprva v predstavah ljudi. Oglaševalska kampanja »Slovenija, moja dežela« je k temu prispevala s slavljenjem lepote dežele in kvalitet prebivalstva, kot so marljivost, prijaznost, odprtost. V naslavljanju se je s prvo osebo množine obračala na skupnost: na »nas«, Slovence in Slovenke. Osemdeseta leta dvajsetega stoletja so bila po besedah Jureta Apiha čas namigovanja pod črto, vrenje, v katerega je vstopila »Slovenija, moja dežela« in »mu dala privlačno zunanjo podobo« (Hladnik-Milharčič, 2012). Leta 1987 je bila zadnjič organizirana štafeta mladosti, odmevala je afera s sprejetim plakatom Novega kolektivizma za dan mladosti in objavljeni so bili »prispevki za slovenski nacionalni program«. Konec novembra 1990 je tedanji Republiški komite za informiranje sprožil propagandno kampanjo z motom »Slovenija – moja dežela je naša država«, oblikovanem iz mota »Slovenija, moja dežela«, ki jo je vodil Jure Apih in katere glavni cilj je bil spodbuditi državljane k udeležbi na plebiscitu 23. decembra 1990.

THE ROLE OF POPULAR CULTURE AND ADVERTISING IN CULTURAL MEMORY: BUILDING THE YUGOSLAV NATION AND IMAGINING THE SLOVENIAN STATE

Polona TRATNIK

New University, Faculty for Slovene and International Studies, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenia

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,

Čentur 1 F, 6273 Marežice, Slovenia

e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

SUMMARY

In the article, I examine two diverse processes that contribute to state-building, but are quite different. Nation-building, in the sense of the established definition of this term, is initiated by an already established state. As an example of such nation-building, I examine the building of the Yugoslav nation, which was initiated by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) as a state. Another process I examine means consolidating the nation's consciousness by imagining a nation within its own territory, which ultimately means in its own state. In this case, the idea of a nation is not triggered by the state and does not mean „nation-building“ in the established sense of the term. As an example of such a conception of the nation, I consider the imagining of the Slovene state in the 1980s, i.e. within the context of the SFRY. To trigger nation-building processes, the state has at its disposal apparatus that carries out „top-down“ propaganda campaigns. If a nation does not yet have its own state, but wants one, then in the circumstances of the existing political formation it carries out state-building processes „from the bottom up“. As the Yugoslav political formation weakened, so too did the building of the Yugoslav nation, which took place through the formation of a political collective memory, especially through the medium of war films and the celebration of Youth Day. Representations that consolidated other collective identities with ultimate visions in national political emancipations entered this “emptied locus”. In the case of Slovenia, a concrete call to imagine the Slovenian nation-state was presented in 1987 with contributions for the Slovenian national program, published in the 57th issue of Nova revija. In addition to the concrete political program, other processes took place that strengthened the Slovene national identity by producing a representation of the Slovene nation in its own country, which in the next step became the idea of the state of the Slovene nation. In this sense, the advertising campaigns of Studio marketing Delo were important; especially those that advertised Slovenia as a tourist destination.

Keywords: political memory, nation building, “Slovenia, My Country”, collective memory, Slovene people, Yugoslav nation, Yugoslavism, national identity, Slovenia's independence, Slovenian nation

VIRI IN LITERATURA

- Adorno, T. W. & M. Horkheimer (2002):** Kulturna industrija. Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti. Ljubljana, Studia humanitatis, 133–179.
- Anderson, B. (2006):** Imagined Communities. Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. Lodon, New York, Verso.
- Assmann, A. (2006):** Memory, Individual and Collective. V: Goodin, R. E. & C. Tilly (ur.): The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis. Oxford, Oxford University Press, 210–224.
- Assmann, A. (2008):** Transformations between History and Memory. Social Research, 75, 1, 49–72.
- Bakić, M. (1994):** Obtožnica. Nova revija Ampak, XIII, 110–116.
- Balantić, P. (scenaristka) & I. Zupé (scenarist, režiser) (2017):** Od Kapitala do kapitala: države v času NSK, RTV Slovenija. <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174507104> (zadnji dostop: 16.12.2020).
- Barthes, R. (1977):** Image Music Text. London, Fontana Press.
- Barthes, R. (1990):** Elementi semiologije. V: Retorika starih; Elementi semiologije. Ljubljana, Studia humanitatis, 141–206.
- Benjamin, W. (1998):** Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati. V: Izbrani spisi. Ljubljana, SH Zavod za založniško dejavnost, 145–176.
- Bučar, F. (1987):** O pravnih načelih slovenske nacije. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 150–160.
- Bulajić, V. (režiser) (1969):** Bitka na Neretvi. <https://www.youtube.com/watch?v=JCCcw9x1220> (zadnji dostop: 08.12.2020).
- Connor, W. (1978):** A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a Ethnic and Racial Studies, 1, 4, 377–400.
- Connor, W. (1990):** What is a nation?. Ethnic and Racial Studies, 13, 1, 92–103.
- Coser, L. A. (1992):** Introduction: Maurice Halbwachs 1877 – 1945. V: Halbwachs, M.: On Collective Memory. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1–34.
- Delić, S. (režiser) (1973):** Sutjeska. <https://www.youtube.com/watch?v=zDG3dqDNk7I> (zadnji dostop: 08.12.2020).
- Djilas, A. (1991):** The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953. Cambridge, MA, London, Harvard University Press.
- Grafenauer, N. (1994):** Sedemletnica. Urednikov uvodnik. Nova revija Ampak, XIII, 2–4.
- Grafenauer, N. & T. Hribar (ur.) (1990):** Osamosvojitve Slovenije. Uvodnik uredništva. Nova revija, IX.
- Fukuyama, F. (ur.) (2006):** Nation-Building Beyond Afganistan and Iraq. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Halbwachs, M. (1992):** On Collective Memory. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Hegel, G. W. F. (1967):** Filozofija zgodovine. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Hegel, G. W. F. (1999):** Um v zgodovini. Ljubljana, Analecta.

- Herman, B. (1985):** Turistični oglas za Slovenijo. Delo (Sobotna priloga), 29. 6. 1985, 29.
- Hladnik-Milharčič, E. (2012):** Intervju z Juretom Apihom: Slovenija, moja dežela. Dnevnik, 10. 3. 2012. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042515592> (zadnji dostop: 30.11.2020)
- Hobsbawm, E. & T. Ranger (ur.) (1983):** The Invention of Tradition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hribar, T. (1987):** Slovenska državnost. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 3–29.
- Ivešić, T. (2020):** The Yugoslav National Idea under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project is Abandoned?. Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 49, 1, 142–161.
- Jambrek, P. (1987):** Pravica do samoodločbe slovenskega naroda. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 161–174.
- Judnič, J. (režiser) (1986):** Gostje prihajajo (Slovenija, moja dežela). Studio marketing Delo. https://www.youtube.com/watch?v=jk4ZJ8GDj_I (zadnji dostop: 17.12.2020)
- Kitajska agencija Hsinhua (1994):** Boj proti antikomunističnemu časniku. Kitajska agencija Hsinhua poroča iz Beograda, Ženmin žibao objavlja 13. marca 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 104.
- Kolstø, P. (ur.) (2005):** Myths and Boundaries in South-Eastern Europe. London, Hurst & Company.
- Kolstø, P. (ur.) (2014):** Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe. Farnham, Ashgate.
- Le Bon, G. (2002):** The Crowd. A Study of the Popular Mind. Mineola, New York, Dover Publications, Inc.
- Mikulič, B. (1994):** Z vsemi sredstvi, tudi z vojsko. Intervju za nemški tednik Der Spiegel, marca 1987, prevod po objavi v Teleksu, 2. aprila 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 108.
- Osterman, J., Brolih, V., Polič, Z., Vidmar, J., Pleterski, J., Mikeln, M., Kavčič, V., Tomlje, T., Ribičič, C., Partljič, T., Flis, D., Šentjunc, L., Rupel, D., Likar, M., Knez, J., Grafenauer, N., Česnik, J., Tavčar, M., Balažic, M., Gorjan, B., Čačinovič, R., Zlobec, C., Strehovec, J. & M. Prosenc (1994):** Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 46–91.
- Pavlovič, Ž. (režiser) (1980):** Nasvidenje v naslednji vojni. https://www.youtube.com/watch?v=4BrLXgl_8pc (zadnji dostop: 28.12.2020).
- Predsedstvo CK ZKS (1994):** ZK je za dialog, ne za pogrom. Ponatis objave iz Dela, 27. februarja 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 44–45.
- Prepadnik, P. (2008):** Slovenija – moja dežela. Primer velike oglaševalske ideje. Diplomsko delo. Ljubljana, FDV UL.
- Pučnik, J. (1987):** Politični sistem civilne družbe – eksplikacija osnovnih načel. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 130–143.
- Puhar, A. (1994):** Prispevek k anatomiji politične gonje. Nova revija Ampak, XIII, 118–121.

- Renan, E. (1990):** What Is a Nation?. In: Bhabha, H. K. (ur.): Nation and Narration. London, Routledge, 8–22.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2011):** Vloga akcije ‚Slovenija, moja dežela‘ pri nacionalnih homogenizaciji osemdesetih let. V: Ferenc, M., Hadalin, J., Babič, B. (ur.): Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 225–240.
- Repe, B. & D. Kerec (2017):** Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rupel, D. (1987):** Odgovor na slovensko narodno vprašanje. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 57–73.
- Rupel, D. (2018):** Konec zamudništva in nevidnosti Slovenije. V: Program nacionalne in ustavne osvoboditve Slovenije 1987–1988. Ljubljana, Znanstvena založba Nove univerze, 1–3.
- Schwarz, B. (1982):** The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. Social Forces, 61, 2, 274–402.
- Seliškar, T. (1974):** Tovariši. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Sitar, S. (1985):** Nekemu razglasu ob rob. Lipov list. Dnevnik, 20.6. 1985, 3.
- Urbančič, I. (1987):** Jugoslovanska ‚nacionalistična kriza‘ in Slovenci v perspektivi konca nacije. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, 30–56.
- Žižek, S. (1993):** Tarrying with the Negative. Kant, Hegel, and the Critique of Ideology. Durham, Duke University Press.